

iman eden herkesin siddîklar grubuna girdiğini belirtmiştir. Âyetteki siddîklar kelimesini Mukâtil b. Süleyman “verdikleri haberler konusunda peygamberlerden kuşku duymayanlar, onları yalanlamayanlar”, Dahhâk b. Müzâhim ise “Allah’a iman edip peygamberleri tasdik edenler” diye açıklamıştır (Taberî, XI, 683; Şevkânî, V, 201). Kelimenin Nisâ sûresindeki kullanımı (4/69) müfessirlerin daha çok ilgisini çekmiştir. Burada genel olarak Allah’a, resulüne ve ülü’l-emre itaati emreden, bu hususta münafıkların ikiyüzlülüklerini eleştiren ve bir anlaşmazlık çıkması durumunda Hz. Peygamber’in hakemlik yapmasını isteyen ifadelerin ardından, “Allah’a ve resulüne itaat eden kimseler Allah’ın kendilerine lutfuyla bulunduğu peygamberler, siddîklar, şehidler ve sâlih kişilerle beraber olacaktır. Bunlar güzel arkadaşlardır” buyurulmuştur. Âyetin nüzûl sebebiyle ilgili rivayete göre bir sahâbinin Resûl-i Ekrem’e gelerek onu kendisinden ve çocuğundan daha çok sevdiğini, evine gittiğinde bile onu özlediğini, o öldüğünde cennetteki yüksek makamı dolayısıyla kendisinden uzak kalacağından kaygılanıp üzülüğünü söylemesi üzerine bu âyet inmiştir (Şevkânî, I, 545-546). Fahrreddin er-Râzî bu âyetteki siddîklarla kimlerin kastedilmiş olabileceği konusunda üç görüşten söz eder. a) Dini şeksiz şüphesiz kabul edenler; b) Hz. Peygamber’in sahâbilerinin önde gelenleri; c) Resûlullah’ı ilk tasdik edip bu hususta sonraki müminlere önder olanlar. Son açıklamaya göre İslâm’ı ilk benimseyenlerin başında Hz. Ebû Bekir yer aldığı için siddîk vasfına en çok lâyık olan da odur. Râzî’ye göre siddîkiyetten bir basamak yukarı çıkılırsa nübüvveteye ulaşılır. Bundan dolayı Ebû Bekir vefat edince ashap onu Resûlullah’ın yanına defnetmiştir (Mefâtihu’l-ğayb, X, 171-173).

Siddîk kelimesi hadislerde de geçmektedir. Bu hadislerin bazılarında kelime Hz. Ebû Bekir’in sıfatı olarak sıkça zikredilir. Hz. Ebû Bekir mi’rac olayı başta olmak üzere gayba dair haberleri hiç tereddütsüz kabul ettiği için bizzat Resûl-i Ekrem tarafından kendisine siddîk lakabı verilmiş ve İslâm literatüründe bununla şöhret bulmuştur (meselâ bk. *Müsned*, IV, 4; Buhârî, “Fezâ’ilü aşhâbi’n-nebi”, 5; Tirmizî, “Tefsîr”, 30/4; Ebû Dâvûd, “Cihâd”, 136). Resûlullah’ın, vefat eden oğlu İbrâhim’in ardından, “Eğer yaşasaydı muhakkak ki siddîk bir nebî olurdu” dediği rivayet edilmekle birlikte (İbn Mâce, “Cenâ’iz”, 27) bu rivayet asılsız sayılmıştır. Diğer bir hadiste de siddîk mertebesindeki birine başkalarını

lânetle anıp kötölemenin yakışmayacağı ifade edilmiştir (Müslim, “Bir”, 84). Doğru sözlülüğün, özellikle ticarî hayatta dürüstlüğün önemine vurgu yapan hadislerde de siddîk kelimesi geçmektedir (bk. SİDK).

Ahlâk ve tasavvuf kitaplarında siddîk erdemi münasebetiyle siddîk terimine yer verilmektedir. Kuşeyrî siddîki “bütün sözlerinde, fiillerinde ve hallerinde doğru olan kişi” diye tarif etmiştir. Aynı mutasavvîf, Hâris b. Esed el-Muhâsibî’nin bir kimsenin kendi kötülüklerine insanların vâkıf olmasından hoşlanmamasını siddîkların ahlâkıyla bağdaştırmadığını nakleder. Maksadı ve niyeti doğru, iradesi hayra yönelmiş her insanın sadık veya siddîk diye isimlendirilebileceğini ifade eden Gazzâlî’ye göre Allah’tan başka varlıklar karşısında özgürlüğünü kazanmış olan kimsede sadık olarak anılır; varlığını Allah’a ve O’nun sevgisine adanmış olan ise siddîklar mertebesine ulaşır. Sadık ve siddîkin iradesi herhangi bir sapma, zayıflık ve tereddüt göstermeden bütün gücüyle iyiliklere yönelir. Doğruluk ve dürüstlüğün sonsuz sayıda dereceleri bulunmakta olup bunların hepsinde siddîk mertebesine ulaşanlar gerçek siddîklardır. Siddîkiyyet velâyet derecesinin üstünde, nübüvvet derecesinin altındadır. Siddîkiyyetle nübüvvet arasında vasıta bulunmamaktadır, yani siddîkiyyeti geçenler Allah’ın lutfuyla nübüvveteye ulaşmışlardır (Tehânevî, II, 850).

BİBLİYOGRAFYA :

el-Ta’rifât, “Siddîk” md.; Tehânevî, *Keşşâf*, II, 850, 851; Wensinck, *el-Mu’cem*, “şdk” md.; M. F. Abdülbâki, *Mu’cem*, “şdk” md.; *Müsned*, IV, 4; Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, Beyrut 1412/1992, XI, 683; Kuşeyrî, *er-Risâle*, II, 448, 452; Gazzâlî, *İhyâ’,* IV, 388-392; Fahrreddin er-Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, X, 171-173; XII, 61; XXI, 223; İbn Hacer, *el-İşâbe*, I, 94; Şevkânî, *Fethu’l-kadir*, Beyrut 1412/1991, I, 545-546; V, 201; T. Izutsu, *Kur’an’da Dini ve Ahlâkî Kavramlar* (trc. Selahattin Ayaz), İstanbul 1991, s. 134-136.

MUSTAFA ÇAĞRICI

SİDDİK HASAN HAN

(صَدِيقِ حَسَنِ خَانَ)

Ebû’t-Tayyib Muhammed Siddîk Bahâdir Hân b. Hasan b. Alî el-Kannevî (ö. 1307/1890)

Hindistanlı âlim.

19 Cemâziyelevvel 1248’de (14 Ekim 1832) Hindistan’ın Uttar Pradeş eyaletine bağlı Bans Bireli’de doğdu. Hüseyinî ve Buhârî nisbeleriyle ve Seyyid lakabıyla da zik-

redilmiştir. Ayrıca Kannevî diye anılması yetişiş büyüdüğü Uttar Pradeş eyaletine bağlı Kannevî (Kannûc, Kinnevc, Kannauj) şehrine nisbetlidir. Babası ilmiyeden olup yirmiye yakın kitabı vardır. Annesi Necbünisâ Begüm, Müftü Muhammed İvaz’ın kızıdır. Nesebinin babası tarafından Hz. Hüseyin’e, annesi tarafından Hz. Osman’a dayandığı belirtilmiş, dedesinin ve büyük dedelerinin Şii olduğu ve Buhara’dan Mül-tan’a göçtükleri kaydedilmiştir (Nevşehrevî, s. 278). Bopal emîresiyle evlendikten sonra “Newâb” (eyalet reisi veya valisi) unvanını da kullanmıştır.

Beş yaşında iken babasını kaybettiğinden ailesi malî sıkıntı içine düştü. Ancak annesinin özel ilgisiyle öğrenim görmeyi başardı. Başta ağabeyi Seyyid Ahmed Hasan Arşî olmak üzere çeşitli hocalardan aldığı ilk eğitimden ve dil öğreniminden sonra Ferruhâbâd, Kanpûr ve Delhi gibi şehirlere gitti; buralardaki hocalardan akî ve naklî ilimleri okuyarak icâzetler aldı. Delhi müftüsü Sadreddin Han Bahadır Âzurred-Dihlevî’den yararlandı. Tahsilini yirmi bir yaşında tamamlayınca Kannevî’ye döndü ve kısa bir süre sonra iş bulmak için Bopal’e gitti (1855). Burada iki yıl devlet dairesinde kâtiplik ve mütercimlik yaptı. 1857 bağımsızlık savaşı sırasında görevinden alındıysa da 1860 yılında görevine tekrar döndü. 1861’de Bopal Emirlîği Başveziri Şeyh Cemâleddin’in dul kızı Zekiyye Begüm ile evlendi. Kendisinden iki çocuk sahibi olduğu Zekiyye Begüm’ün vefatı üzerine hacca gitti (1285/1868-69); sekiz ay Hicaz ve Yemen’de kaldı. Burada Hint ulemâsından ve diğer âlimlerden ders okudu, hadis ve tefsir ilmine dair senedler edindi. Şah Abdülazîz ed-Dihlevî’nin torunu Muhammed Ya’kûb ed-Dihlevî, Şevkânî’nin talebesi Abdülhak b. Fazlullah Benâresî ve Hudeyde Müftüsü Şeyh Hüseyin (Hasan) b. Muhsin el-Ensârî el-Yemânî yararlandığı hocalardan bazılarıdır. Onun Şevkânî merkezli bir çizgi oluşturmasında bu dönemin önemli etkileri olmuştur. Mevlî Muhammed Hüseyin Şahcihanpûrî, Hakîm Asgar Hüseyin, Molla M. Murad Buhârî, Mevlî M. Muhibullah Pânîpetî çeşitli zamanlarda istifade ettiği veya icâzet aldığı diğer hocalarından bazılarıdır. Siddîk Hasan Han ikinci evliliğini, ölmüş olan Bopal emîresi İskender Begüm’ün o tarihte Bopal emîresi bulunan dul kızı Şah Cihan Begüm’le yaptı (1871). Şah Cihan Begüm, Siddîk Hasan’ı devlet işlerindeki yetkisine ortak etti ve kendisine yıllık 75.000 rupi maaş bağlanmasını sağladı. Uzun bir süre yönetici konumunda bulunduktan

sonra bazı suçlamalar üzerine 28 Ağustos 1885'te görevine son verildi. Bundan sonra ilmî çalışmalarına ağırlık veren Siddik Hasan Han 29 Cemâziyelâhîr 1307'de (20 Şubat 1890) Bopal'de vefat etti ve buradaki aile mezarlığına defnedildi.

Siddik Hasan Han, XIX. yüzyılda Hint alt kıtasında kurumsal yapıya kavuşmuş bir fikir hareketi olarak ortaya çıkan Ehl-i hadîs ekolünün kurucularındandır. Şah Velîyyullah ed-Dihlevî'nin görüşleri doğrultusunda Kur'an ve Sünnet'i esas alarak müslümanların problemlerine çözüm getirmeyi amaç edinmekle birlikte aşırı bir çizgiye kayan bu ekol, bid'at ve hurafe kaynağı kabul ettiği fıkıh mezhepleri ve tasavvufa karşı sert bir mücadele vermiştir. Nezîr Hüseyin'in eğitim faaliyetleri ve yetiştirdiği öğrenciler sayesinde Delhi'de gelişen ekol Siddik Hasan Han'ın Bopal'de yürüttüğü teşkilatlanma, telif ve yayın faaliyetleriyle kökleşmiş ve İslâm dünyasına adını duyurmuştur (Saeedullah, s. 124-130; Birşik, s. 113-117).

Bopal emîresiyile evliliği sonrasında Siddik Hasan Han elde ettiği imkânları şehrin bir ilim merkezi haline gelmesi için kullanmıştır. Bu arada matbaalar kurulmuş, başta tefsir ve hadis olmak üzere çeşitli alanlarda eserler basılmış, birçok kitap ücretsiz olarak ilim çevrelerine gönderilmiştir (*İbkâ'ü'l-minen*, s. 75). Medrese-i Belkîsî, Medrese-i Süleymaniyye, Medrese-i Cihangîrî ve Medrese-i Siddikî adlarıyla medreseler açılmış, başka yerlerden öğrenci gelişine imkân hazırlanmıştır. Temel hadis külliyyatı Arapça'dan Urduca'ya tercüme ettirilmiş, bazılarında Urdu dilinde şerhler yazılmıştır. Siddik Hasan Han kendisi için çok zengin bir kütüphane (Kütübhâne-i Vâlâcâhî) oluşturmuş ve büyük meblağlar ödeyerek önemli yazmaları bir araya getirmiştir. Onun kütüphanesi oğlu tarafından Leknev'deki Nedvetü'l-ulemâ'ya bağışlanmış olup halen bu kuruluşun kütüphanesinde muhafaza edilmektedir (Nevehrevî, s. 291-292). Döneminde halkın hayatını kolaylaştıracak sosyal projelere öncelik verilmiş, şehirde İslâm'a aykırı görülen fiiller yasaklanmış, Hindu âdetlerinden kaynaklanan merasimler düzene konulmuştur. Ehl-i hadîs ekolünün gelişmesindeki bütün bu katkılarına rağmen Siddik Hasan Han'ın Bopal emîresiyile evliliği Aziz Ahmed tarafından Ehl-i hadîs mensuplarının ilkelerine aykırı olduğu gerekçesiyle eleştirilmiş, Siddik Hasan Han'ın yöneticilerle iş birliği zemini aradığı ileri sürülmüştür. Siddik Hasan Han'ın İslâmî ilimlerin her alanında Arapça, Fars-

ça ve Urduca olmak üzere ortaya koyduğu yüzlerce eser, Ehl-i hadîs ekolünün ve düşüncesinin bütün İslâm dünyasına yayılmasında çok etkili olmuştur. Ancak bunların büyük ölçüde derleme ve ihtisar niteliğinde olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim *Tercümânü'l-Kur'ân* adlı tefsiri gibi bazı eserlerini bütünüyle kendisi yazmamış, nezaretinde çalışan bir komisyon tarafından hazırlanan bu tür eserler de onun adıyla neşredilmiştir. Bu yüzden *Tercümânü'l-Kur'ân* başarılı bir tefsir çalışması olarak kabul görmemiş ve Hindistan'da çok etkili olmamıştır (Abdülhay el-Hasenî, VIII, 191; Van Dyck, s. 497; Birşik, s. 119-126, 278). Ayrıca *'Avnü'l-bârî li-hallî edilleti'l-Buhârî ve es-Sirâcü'l-vehhâc min keşfi me'tâlibi Şahîhi Müslim İbni'l-Haccâc* gibi şerh, *Huşûlü'l-me'mûl min 'ilmi'l-uşûl ve Ravzâti dâri's-selâm* gibi ihtisar çalışmalarıyla *Bulûğu'l-merâm*'ın Farsça'ya, *ed-Dürerü'l-Behiyye*'nin *Fethu'l-muğis* adıyla Urduca'ya tercümelelerinde asıl müelliflerin adına sadece önsözlerde yer verilmesi de eleştiri konusu olmuştur.

Siddik Hasan küçük bir emirliğin yöneticisi olmasına rağmen uluslararası ilişkilere önem vermiş, Osmanlı Padişahı Abdülhamid ile iyi ilişkiler kurmuş, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu malî darlığın giderilmesi için yardım göndermiştir. Savaşta ve şehitlikten bahsettiği kitabında Türk-Rus savaşından söz ederken bütün müslümanların Osmanlı padişahının başarısı için dua ettiğini zikretmiştir (*el-'İb-re mimmâ câ'e fi'l-gâzı ve's-şehâde ve'l-hicre*, s. 7-8). Sultan Abdülhamid de kendisine ikinci dereceden Mecidi nişanı, eşi Şah Cihan Begüm'e Şefkat nişanı göndermiştir (ilgili belgeler için bk. BA, HR.TO. dosya nr. 387, gömlek nr. 78, tarih 09.6.1879; BA, HR.TO. dosya nr. 387, gömlek nr. 87, tarih 07.7.1879; HR.TO. dosya nr. 387, gömlek nr. 89, tarih 07.7.1879; HR.TO. dosya nr. 387, gömlek nr. 91, tarih 07.7.1879; BA, HR.TO. dosya nr. 387, gömlek nr. 88, tarih 24.9.1879).

Eserleri. Siddik Hasan Han'ın Arapça, Farsça ve Urduca olarak çeşitli konularda yazdığı 220'yi aşkın eserin tamamına yakınının ilk baskıları Bopal, Agra, Kanpûr, İstanbul ve Kahire gibi merkezlerde yapılmış olup bunlardan bazıları şunlardır (eserlerinin listesi için bk. *Ebcedü'l-'ulûm*, III, 274-279): A) **Tefsir.** 1. *Fethu'l-beyân fî makâşidi'l-Kur'ân* (I-XV, Bopal 1290; I-X; Kahire 1975; nşr. Abdullah b. İbrâhim el-Ensârî, I-XV, Beyrut 1412/1992). Ebü'l-Berekât en-Neseffî'nin *Medârikü't-tenzil*,

İbn Kesir'in *Tefsirü'l-Kur'âni'l-'azîm ve Şevkânî'nin Fethu'l-kadir* adlı tefsirlerinden alıntılar yapılan ve rivayetlerle desteklenen eserde İsrâiliyat'a yer verilmemiştir. 2. *Tercümânü'l-Kur'ân bi-le'âtâ'ifi'l-beyân* (I-XVI, Lahor 1890-1905, 1916). Baştan Kehf sûresinin sonuna kadarki bölümüyle Mülk sûresi ve sonrası 1885-1890 yılları arasında yazılan eser, müellifin vefatı üzerine talebelerinden Muhammed b. Hâşim ve Zülfikar Ahmed Bopalî tarafından 1891-1897 yıllarında tamamlanmıştır. İlk cildi 1888'de Lahor'da basılan tefsirin Siddik Hasan Han'a ait diğer ciltleri ilk defa Lahor'da 1888-1892 yılları arasında yedi cilt olarak yayımlanmış, diğerleri ise 1892-1901 yıllarında sekiz cilt halinde neşredilmiştir (tanıtımı için bk. Birşik, s. 119-126). 3. *Neylü'l-merâm min tefsiri âyâtî'l-ahkâm* (Leknev 1292; Kahire 1347, 1963, 1979; nşr. Ali es-Seyyid Subhî el-Medenî, Cidde 1979; nşr. Râid b. Sabrî İbn Ebû Ulfe, Demmâm 1418/1997). *Fethu'l-beyân*'dan önce kaleme alındığı anlaşılan tefsirde müellife göre hüküm içerdiği düşünülen 253 âyetin tefsiri yapılmış, ahkâm âyeti içermediği kabul edilen yetmiş dokuz sûreye hiç yer verilmemiştir. Müellif bu eserin de Şevkânî'nin görüşlerinin etkisi altındadır. 4. *Hulâşatü'l-Keşşâf* (Leknev 1289). Zemaşerî'ye ait eserin özettir. 5. *el-İksîr fî uşûli't-tefsîr* (Kanpûr 1290/1873). Farsça olan eseri Seyyid Nûrül-Hüseyin Hüseyinî Kalpevî Arapça'ya çevirmiştir.

B) Hadis. 1. *'Avnü'l-bârî li-hallî edilleti'l-Buhârî* (I-II, Bopal 1299/1881; I-V, Halep 1984). Zebîdî'nin *et-Tecridü's-şarîh* adlı eserinin şerhidir. 2. *es-Sirâcü'l-vehhâc min keşfi me'tâlibi Şahîhi Müslim b. Haccâc* (Bopal 1302; nşr. Ahmed Ferîd Mezîdî, I-VIII, Beyrut 1425/2004; nşr. Abdüttewâb Heykel, I-XI, Doha-Katar 1984-1995). Münzirî'nin *Şahîh-i Müslim* üzerine yazdığı *Muhtasarı Şahîhi Müslim*'in şerhidir. 3. *Fethu'l-'allâm li-şerhi Bulûğı'l-merâm* (I-II, Bulak 1302; nşr. Ebû Abdurrahman Salâh b. Muhammed b. Uveyda, I-II, Beyrut 1418/1997; nşr. Muhammed Subhî Hasan Hallâk, I-IV, Beyrut 1422/2001; I-II, Beyrut, ts. [Dârü Sâdır]). İbn Hacer'in ahkâm hadislerine dair eserinin şerhidir. Siddik Hasan Han bu eseri *Miskü'l-hitâm min şerhi Bulûğı'l-merâm* adıyla Farsça olarak da şerhetmiş (I-III, Leknev, ts.), ayrıca *er-Ravzü'l-bâsim min tercemeti Bulûğı'l-merâm* ismiyle Farsça'ya tercüme etmiştir. 4. *ed-Dînü'l-hâliş* (I-II, Kahire 1959; nşr. Muhammed Zührî en-Neccâr, I-IV, Kahire, ts.; nşr. M. Sâlim

Hâşim, I-IV, Beyrut 1415/1995). Eserde tevhid, ulûhiyyet, bid'at ve hurafe gibi konular ele alınmıştır. **5.** *el-İdrâk bi-tahrîci ehadîsi Reddî'l-İsrâk* (Kanpûr 1290/1873). İsmâil Şehîd'e ait eserdeki hadislerin tahrîci yapılmıştır. **6.** *Yakazatü üli'l-i'tibâr mimmâ verede fî zikri'n-nâr ve aşhâbi'n-nâr* (Kahire 1398/1978; nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ, Kahire 1978, 1981). **7.** *el-İbretü mimmâ câ'e fi'l-gâzv ve's-gehâde ve'l-hicre* (Bopal 1293; İstanbul 1293; nşr. Ebû Hacer Muhammed Saîd b. Besyûnî Zağlûl, Beyrut 1985, 1408/1988). **8.** *el-Hiştâ fî zikri's-Şihâhi's-sitte* (Lahor 1977; Beyrut 1405/1985, 1987). **9.** *Mevâ'idü'l-'avâ'id min uyûni'l-ahbâr ve'l-fevâ'id* (Bopal 1298/1880). **10.** *Nüzûlü'l-ebrâr bi-'ilmi'l-me'sûri mine'l-ed'iyeti ve'l-ez-kâr* (İstanbul 1301; Beyrut, ts. [Dârü'l-ma'rife]), **11.** *Temîmetü's-şabiy fî tercümeti'l-erba'în fî ehadîsi'n-nebî* (Lahor 1390).

C) Akaid. **1.** *Kaftü's-semer fî beyâni 'akideti ehli'l-eser* (nşr. Âsım b. Abdullah el-Karyûtî, Kahire 1984; nşr. Muhammed Emîn el-Ganâvî, Beyrut 2000). **2.** *el-İzâ'a li-mâ kâne ve mâ yekûnü beyne yedei's-sâ'a* (Bopal 1293; İstanbul 1294; Medine 1971; Kahire 1379; Beyrut 1986; nşr. Bessâm Abdülvehhâb el-Câbî, Beyrut 1421/2000; nşr. Abdülkâdir el-Arnaût, Dimaşk 2001). **3.** *el-İntikâdü'r-racîh fî şerhi'l-i'tikâdi's-şahîh* (Kahire 1292; Bulak 1298, *Cilâ'ü'l-'ayneyn fî muhâkemeti'l-Ahmedeyn* ile birlikte; Beyrut 2000). **4.** *Melâkû's-sa'ade fî ifrâdillâhi Te'âlâ bi'l-'ibâde* ([baskı yeri yok] 1887).

D) Fıkıh ve Fıkıh Usulü. **1.** *Huşûlü'l-me'mûl min 'ilmi'l-uşûl* (İstanbul 1296; Kahire 1938; nşr. Muktedî Hasan el-Ezherî, Kahire 1985; Benâres 1982). Şevkânî'nin *İrşâdü'l-Fuḥûl*'ünün muhtasarı olan eser daha sonra *Münthehe's-sûl fî 'ilmi'l-uşûl* adlı kitapla birlikte *Taḥşîlü'l-me'mûl* adıyla da basılmıştır (Beyrut 1424/2003). **2.** *er-Ravzatü'n-nediyye şerhu'd-Düleri'l-behiyye* (Bulak 1296; I-II, Beyrut 1406/1986, 1990; nşr. Muhammed Subhî Hasan Hallâk, I-II, Riyad 1418/1997; I-II, Kahire, ts.). Şevkânî'nin *ed-Düeri'l-behiyye fî'l-mesâ'ili'l-fıkhiyye* adlı kitabının şerhidir. **3.** *Hüsnü'l-üsve bimâ gebete 'anillâhi ve resûlihî fi'n-nisve* (İstanbul 1301; nşr. Muhammed Abdürrezzâk er-Raûd, Amman 1989; nşr. Ebû Abdurrahman Salâh b. Muhammed b. Uveyda, Mansûre 1996; nşr. Hedy Mahmûd Karâa, Kahire 1401/1981; nşr. Mustafa Saîd el-Hin Muhyiddin Misto, Beyrut 1416/1997). **Eser, Fıkḫü'n-nisâ fî'l-Kur'âni'l-Kerîm ve's-**

Sünneti'n-nebeviyye adıyla da basılmıştır (nşr. Hamza en-Neşretî – Abdülhâfız Feragî, Kahire 1998). **4.** *Zaferü'l-lâdî bimâ yecibü fi'l-kaḫdî 'ale'l-kâdî* (Bopal 1294/1877; nşr. Ebû Abdurrahman b. İsâ el-Bâtenî, Beyrut 1422/2001). **5.** *eṭ-Ṭarîka-tü'l-müslâ fi'l-irşâdi ilâ terki'd-taklîd ve'ttibâ'u mâ hüve'l-evlâ* (İstanbul 1296). **6.** *Delîlü't-tâlib 'alâ tercîhi'l-me-tâlib*. Müellifin Farsça olarak kaleme aldığı fetvalarını ihtiva eden eseri Leys Muhammed Lâl Muhammed Arapça'ya çevirmiş, Muhammed Lokmân es-Selefi de *Fetâva'l-İmâmî's-Şerîf Şiddîk Hasan el-Kannevci el-Buḫârî* adıyla yayımlamıştır (Riyad-Medînetü'sselâm 1422). **7.** *Tahrîcü'l-veşâyâ min ḥabâyâ'z-zevâyâ: ve-şâyallâh ve veşâyâ resûlih ve veşâyâ şâlihi'l-e'imme ve aḥkâmü'l-vaşiiyye fi's-sünneti'l-muṭahhare* (Bulak 1302; nşr. Abdullah el-Leysî el-Ensârî, Beyrut 1986). **8.** *Züḫrû'l-muḫṭî min âdâbi'l-müftî* (Beyrut 2000). **9.** *İklîlü'l-kerâme fî tibyanî maḫâsidi'l-imâme* (Bopal 1294; Beyrut 1990). **10.** *el-İklîd li-edilleti'l-ictihâd ve't-taklîd* (İstanbul 1295). Şevkânî'nin *et-Teş-kîk 'ale't-tefkîk* adlı risâlesinin özetidir. Şükrü Özen tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiş *Mezheplerin Doğuşu ve İctihad Tartışması* adlı derleme içerisinde yayımlanmıştır (İstanbul 1987, s. 275-317). Bunların dışında Arapça, Farsça ve Urduca yazılmış daha birçok fıkıh kitabı bulunmaktadır.

E) Dil, Edebiyat, Tarih, Biyografi. **1.** *Neşvetü's-sekrân min şahbâ'i tezkâri'l-gizlân* (Bopal 1294; İstanbul 1296; Kahire 1338; Beyrut 2007). Kur'an, sünnet ve önemli kaynaklarda kadınlar hakkında geçen bilgilerin derlendiği ve değerlendirildiği bir çalışmadır. **2.** *el-Mev'izatü'l-ḥasene bimâ yuḫtebû fî zühûri's-sene* (Beyrut 1962, 1984). **3.** *el-'Alemü'l-ḥaf-fâk min 'ilmi'l-iştikâk* (Bopal 1294; İstanbul 1296; nşr. Nezîr Muhammed Mektebî, Dimaşk 1985). **4.** *el-Bülğa fî uşûli'l-luğu* (İstanbul 1294; nşr. Nezîr Muhammed Mektebî, Beyrut 1988). **5.** *Ġusnü elbâni'l-müverraḫ bi-muḥassenâti'l-beyân* (İstanbul 1294; nşr. Ahmed Abdülfettâh Temmâm – Semîr Hüseyin Halebî, Beyrut 1987). **6.** *et-Tâcü'l-mükellel min cevâhiri me'âşiri't-ṭirazi'l-âhiri ve'l-evvel* (nşr. Abdülhakîm Şerefeddin, Bombay 1963; Beyrut 1983). Kitapta 543 kişinin biyografisine yer verilmiştir. **7.** *Ebcedü'l-ulûm** (I-III, Bopal 1295/1878; nşr. Abdülcebbâr Zekkâr, I-III, Dimaşk 1978, 1988; I-III, Beyrut 1978; nşr. Abdullah el-Hâlidî, Beyrut 2001). İlimlerin tasnifine dair an-

sikopedik bir eserdir. **8.** *Lükâtü'l-'aclân mimmâ temessü ilâ ma'rifetihî ḥacetü'l-insân* (Bopal 1878; İstanbul 1296; Beyrut 1985). **9.** *Ḥabî'etü'l-ekvân fi'ttirâkı'l-ümem 'ale'l-mezâhib ve'l-ed-yân* (İstanbul 1296 [Lükâtü'l-'aclân ... ile birlikte]; Beyrut 1405/1984, 1989). **10.** *Lef-fü'l-kumât 'alâ taḫṫihî ba'zî me'sta'malehü'l-'âmmetü 'ani'l-mu'arrebî ve'd-daḫîlî ve'l-müvelledi ve'l-ağlâṭ* (Bopal 1291). **11.** *Rihletü's-Şiddîk ile'l-Beyti'l-'atîk* (nşr. Abdurrahman Şerefeddin, Bombay 1961; Demmâm/Riyad 1985; eserleri için ayrıca bk. Serkîs, II, 1201-1205; Abdülhay el-Hasenî, VIII, 194; *Hediyyetü'l-'arifin*, II, 388-390; Raziyye Hamîd, s. 373-387; Eserî, s. 91-96; Ferîvâf, s. 21-25; Saeedul-lah, s. 104-123, 185-190, 195-198; Nevşehrevî, s. 298-311).

Siddik Hasan Han'la ilgili olarak çok sayıda çalışma yapılmıştır. Abdülhay el-Leknevî'nin *Naḫdü evhâmi Şiddîk Hasan Hân el-müsememâ ibrazü'l-ğay el-vâkıf fî şifâ'i'l-'ay* adlı kitabı (nşr. Salâh Muhammed Ebû'l-Hac, Amman 1421/2000) reddiye türündedir. Ebû Nasr Muhammed Ali Hasan Han'ın *Me'âşiri-Şiddîki* adlı eseri (Leknev 1925) konuyla ilgili önemli bir kaynak niteliğindedir. *Ḳurretü'l-a'yân ve meserretü'l-ezhân fî me'âşiri'l-meliki'l-celîl en-Nevvâb Muhammed Şiddîk Hasan Hân* (İstanbul 1298) çağdaş âlimlerin görüşlerini bir araya getirmesi açısından faydalı bir derlemedir. Saeedullah *The Life and Works of Muhammad Siddiq Hasan Khan, Nawab of Bhopal 1248-1307/1832-1890* (1970, Cambridge Üniversitesi; Lahore 1973); Ömer Han Âsîfî *Menhecü's-Şeyḫ Şiddîk Hasan Hân fî tefsirihi Fethi'l-beyân fî maḫâsidi'l-Ḳur'ân* (1415, İslâmâbâd, el-Câmiatü'l-İslâmîyye el-âlemiyye külliyyetü usûliddîn); Şâziye Hâlid Seyf *en-Nevvâb Şiddîk Hasan Hân ve cühûdühü el-cebbâre fî ḫidmeti'l-'Arabîyye* (1417, İslâmâbâd, National Institute of Modern Languages); Ali b. Ahmed el-Ahmed *Da'vetü'l-emîr el-âlim Şiddîk Hasan Hân rahîmehul-lâh ve intisâbüh* (1420, Riyad, Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd); Zübeyr b. Muhammed b. Eyyûb *Şiddîk Hasan Hân ve cühûdühü fi'd-dirâsâti'l-luğaviyye* (1420, Medine, el-Câmiatü'l-İslâmîyye) adlarıyla yüksek lisans çalışmaları yapmış; Raziyye Hamîd *Nevvâb Şiddîk Hasan Hân* (1982, Bopal Üniversitesi; Delhi 1983); Cüneyt Eren *Siddik Hasan Han (1832-1890) ve Neylû'l-merâm min Tefsiri Âyâti'l-aḥkâm* (1994, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Erzurum 2001);

Ahter Cemâl Lokman *es-Seyyid Şıddîk Hasan Hân el-Kannevcî: Ârâ'ühü'l-İ'ti-kâdiyye ve mevkıfuhû min 'akîdeti's-Selef* (1409, Mekke, Câmîatü Ümmi'l-kurâ; Riyad 1417/1996) ismiyle birer doktora tezi hazırlamıştır. Muhammed İctibâ Nedvî de *el-Emîr Seyyid Şıddîk Hasan Hân: Hayâtüh ve âşâruh* (Dimaşk 1999) adlı Urduca bir kitap yazmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Sıddîk Hasan Han, *İbkâ'ü'l-mînen bi-İlkâ'i'l-mîhen*, Lahor 1986, s. 30, 38, 69-71, 75, 78; a.mlf., *Ebcedü'l-ülûm* (nşr. Abdülcebbâr Zekkâr), Dimaşk 1978, III, 271-280; a.mlf., *el-İbri mimmâ câ'e fi'l-gazv ve's-şehâde ve'l-hicre* (nşr. Ebû Hacer M. Saîd b. Besyûnî Zağlûl), Beyrut 1408/1988, s. 7-8; a.mlf., *et-Tâcü'l-mükellel* (nşr. Abdülhakîm Şerefeddin), Beyrut 1404/1983, s. 541-550; a.mlf., *er-Rauzatü'n-nediyye*, Beyrut 1988, I, 191; *Qurretü'l-a'yân ve meserretü'l-ezhân fi me'âşiri'l-meliki'l-celî en-Nevvâb Muhammed Şıddîk Hasan Hân*, İstanbul 1298/1881, tür.yer.; Serkis, *Mu'cem*, II, 1201-1205; Abdülhamîd el-Hasenî, *Nüzhetü'l-havâtır*, VIII, 187-195; *Hediyyetü'l-ârifîn*, II, 388-390; Rahmân Ali, *Tezkire-i 'Ulemâ-i Hind* (trc. M. Eyyûb Kâdirî), Karacı 1961, s. 250-251; Aziz Ahmad, *Islamic Modernism in India and Pakistan: 1857-1964*, London 1970, s. 119; Saeedulah, *The Life and Works of Muhammad Siddiq Hasan Khan: Nawab of Bhopal*, Lahore 1973, s. 21-80, 104-130, 185-190, 195-198; Abdurrahman Abdülcebbâr el-Ferîvâî, *Cühûdü ehli'l-ihadîs fi hîdmeti'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, Benâres 1980 s. 21-25; Seyyid Hamîd Şettârî, *Kur'ân-ı Mecîd key Urdû Terâcim u Tefâsîr ka Tenkidî Mü'tâlâ'a*, Haydarâbâd 1982, s. 436; Razıyye Hamîd, *Nevvâb Şıddîk Hasan Hân*, Delhi 1983, s. 73-227, 373-387; Ahmed Han, *Kur'ân-ı Kerîm key Urdû Terâcim: Kitâbiyât*, İslâmâbâd 1987, s. 107-108; E. A. van Dyck, *İktifâ'ü'l-kanû' bîmâ hüve ma'bû'*, Kum 1409, s. 497; İrşâdü'lhak Eserî, *Pâk u Hind meyn 'Ulemâ'ey Ehl-i Hadîs ki Hîdmât-ı Hadîs*, Faysalâbâd 1990, s. 91-96; Halid Zaferullah Daudi, *XIX. Asır Hindistan Hadîs Âlimi Sıddîk Hasan Han'ın Hayatı ve İlmî Şahsiyeti* (doktora semineri, 1991), AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; a.mlf., *Pakistan ve Hindistan'da Şâh Veliyullah ed-Dehlevî'den Günümüze Kadar Hadîs Çalışmaları*, İstanbul 1995, s. 181-195; Ebû Yahya İmâm Han Nevşehrevî, *Terâcim-i Ulemâ'ey Hadîs-i Hind*, Lahor 1992, s. 277-297, 298-311; Cemil Nakvî, *Urdû Tefâsîr: Kitâbiyât*, İslâmâbâd 1992, s. 47; Abdülhamîd Birışık, *Hind Atkıtasi Düşünce ve Tefsîr Ekollerî*, İstanbul 2001, s. 113-117, 119-126, 278; Muhyiddin el-Elvâî, "el-Mü'el-lefâtü'l-'Arabîyye li-'ulemâ'i'l-Hindî'l-müslimîn", *ME*, XXXVIII/8 (1967), s. 844-850; Cüneyt Eren – Nurullah Yılmaz, "Hindistan Bhopal Emîri ve Müfessir Sıddîk Hasan Han'ın Osmanlı Devleti ile ilişkisi", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, IX/19, Erzurum 2002, s. 233-238; Cüneyt Eren – Laith Suud Jassim, "Türk Dostu Bopal Emiri Sıddîk Hasan Han'ın Arap Dilindeki Yeri", a.e., IX/20 (2002), s. 43-60; Zafarull-İslâm Khân, "Nawwâb Sayyid Şıddîk Hasan Khân", *EI²* (İng.), VII, 1048-1049; "Sıddîk Hasan Hân Kannevcî", *UDMI*, XII, 103-106.

ABDÜLHAMİT BİRİŞİK – A. CÜNEYT EREN

Fıkhi Görüşleri. XIX. yüzyılda Hint alt kıtasında Hanefî mezhebi başta olmak üzere fıkıh mezheplerine karşı mücadelesiyle tanınan Ehl-i hadîs ekolünün öncülerinden Sıddîk Hasan Han, hem bu coğrafyada hem İslâm dünyasının diğer bölgelerinde ekolün akaid ve fıkıh anlayışının yaygınlaşmasında etkili olmuştur. Şah Veliyullah ed-Dihlevî'nin babası tarafından kurulmuş olup XVIII. yüzyıldan itibaren Hint alt kıtasındaki farklı düşünce hareketlerine kaynaklık eden Rahîmiyye Medresesi'nde eğitim gördüğünden düşüncelerinde Dihlevî ve öğrencilerinin önemli etkisi vardır. Ancak Hasan Han önce Bopal'de, ardından Mekke ve Yemen'de görüştüğü Yemenli âlimlerin yanı sıra elde ettiği kitapları sayesinde Şevkânî, Muhammed b. Abdülvehhâb ve İbn Teymiyye'nin fikirlerini öğrendikten sonra Selefi-Hanbelî geleneğine, hatta Zâhirîliğe daha yakın bir anlayışı benimsemiştir.

Şirk, bid'at ve taklidi üç büyük sapkınlık olarak nitelendiren Sıddîk Hasan fıkıh alanında yazdığı eserlerinde iki konuyu sürekli vurgular: Birincisi, Kur'an ve hadis metinlerinin mutlak otorite kabul edilmesi ve re'y ihtihadının tamamen devre dışı bırakılması, ikincisi taklidden ve mezhep bağlılığından kurtulmanın gerekliliğidir. Sıddîk Hasan Han'a göre Ehl-i kitabın, özellikle de yahudilerin dinleri konusunda tefrikaya düşmelerinin ve sonuçta mensup oldukları dinin tahrif edilmesinin sebebi re'ydir. Aynı tehlike ilk üç nesilden sonra müslümanlar için de söz konusu olmuş, ilk nesillerde tefrikaya sebep olmayan dinde ihtilâf, re'yin müstakil bir hüküm kaynağı olarak kullanılmaya başlandığı sonraki nesillerden itibaren bir tefrika sebebi haline gelmiştir. Bu olumsuz gelişmede en büyük pay re'yin sonucu olarak ortaya çıkan mezheplere aittir. Çünkü mezhepler sünnete bağlılık yerine taklidi yaygınlaştırmak suretiyle dinî meselelerde tefrikaya yol açan ve bu yüzden haram olan ihtilâfî körüklemişlerdir. Dolayısıyla mezheplerin ve taklit düşüncesinin ortaya çıkışını bir tahrif unsuru olarak gören Hasan Han, mezhep mukallidlerini birçok âyette geçen "Allah'ın indirdiğiyle hükmetmeyenler" ya da "dinde ihtilâfa ve tefrikaya düşenler" şeklindeki ifadelerin kapsamında değerlendirir (*ed-Dinü'l-hâlis*, III, 308-319; *Delilü'l-tâlib*, s. 185-206); bu arada, "Ümmetimin ihtilâfı rahmettir" ve "Ashabım yıldızlar gibidir" anlamındaki hadislerin hem rivayet bakımından ciddi zaafar taşıdığına hem de ihtilâfî tasvip ve taklidi tecviz anlamı içermediğine dikkat çeker

(*Delilü'l-tâlib*, s. 207-215). Ona göre bütün müslümanların sapkınlık üzerinde birleşmeyeceğini, Allah'ın yardımının cemaat üzerinde olacağını ve bu cemaatten ayrılan bütün yolların cehenneme götüreceğini ifade eden hadiste (Tirmizî, "Fiten", 7) ve yetmiş üç fırka hadisinde (İbn Mâce, "Fiten", 17) işaret edilen, örnek alınması gereken ve kurtuluşa erecek olan tek cemaat (firka-i nâciye) Ehl-i hadîs'tir. IV. (X.) yüzyılda ortaya çıkan fıkıh mezheplerine müntesip fakihler, özellikle de kendi yaşadığı dönemde Hindistan'da yaygın olduğu üzere aşırı mezhep taassubuna sahip olanlar bu kapsamda değerlendirilemez (*a.g.e.*, s. 187-194, 202-204). Bununla birlikte Sıddîk Hasan Han, Zâhirîler başta olmak üzere Ehl-i hadîs'in yolundan giderek taklidi terk edip sünnete tâbi olan bütün âlimleri ve ilim ehli mütekaddimîn sülûflerini de ilim ve amel bakımından örnek alınması gereken seçilmiş zümre içinde görür (*ed-Dinü'l-hâlis*, III, 356-357).

Bütün mezhep mukallitlerini kapsayan genel ifadeler kullanmakla birlikte Hasan Han'ın mezheplere yönelik eleştirilerinde daha ziyade Hint alt kıtasında etkili olan Hanefî mezhebini hedef aldığı anlaşılmaktadır. Hasan Han, mezhepleri ilke olarak tamamıyla reddetmenin yanı sıra uygulamada onları sünnete bağlılıkları açısından değerlendirir ve Hanefî mezhebini bu açıdan en zayıf ve re'ye en fazla önem veren mezhep olmakla itham eder. Hanbelî, Şâfiî ve Mâlikî mezhepleri ise sırasıyla sünnete bağlılık yönünden daha makbul ve muteberdir. Ebû Hanîfe dahil olmak üzere mezhep imamlarını mezheplere yönelik eleştirilerinin dışında tutmaya özen gösteren Sıddîk Hasan Han onların nasları esas alarak ictihad ettiklerini, re'ye dayalı bir fıkıh üretmediklerini ve taklide karşı olduklarını vurgular. Bununla birlikte Ebû Hanîfe'nin hadis konusunda zayıf olduğu ve Arap dilini hakkıyla bilmediği kanaatinde-dir. Öte yandan fıkıh mezheplerinin dörtle sınırlandırılması anlayışına itiraz ederek İbn Huzeyme, Süfyân es-Sevrî ve Taberî mezheplerinin de sünnete uydukları ölçüde en az dört mezhep kadar muteber olduklarını, ancak bir bütün halinde herhangi bir mezhebi tercih etmenin hiçbir dayanağı bulunmadığını belirtir (*ed-Dinü'l-hâlis*, III, 350, 357; *Ebcedü'l-ülûm*, II, 402; III, 122, 159-160). Ona göre müctehidleri taklide ihtiyaç duyulmasının sebebi ilk dönemlerde sahih hadislerin ve âsârın tedvin edilmemiş olmasıdır. Daha sonra tedvin edilen hadis kitapları her seviyedeki müslümanın dinî bilgi ihtiyacını karşılamak